

ТУРКИЙ ЁЗМА МАНБАЛАР ТИЛИДАГИ TÜZ СЎЗИНИНГ СЕМАЛАРИ ХУСУСИДА

САИДОВА ГУЛНОЗА

Тадқиқотчи, Тошкент ислом университети

Аннотация. Мазкур мақола туб туркий сўзлардан ҳисобланган *tüz* лексемаси ва унинг ясамаларининг эски туркий тил ва эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида ифодаланган маънолари таҳлиliga бағишланган. Ўрганилаётган лексеманинг маъно доирасини таҳлил қилиш асосида унинг полисемантик характерга эга экани кўрсатиб берилган. Ёзма ёдгорликлар матнидан келтирилган фактик материаллар лексеманинг алоҳида семаларини асослаш учун хизмат қилган.

Таянч сўз ва иборалар: ёзма манбалар, туркий тил, *tüz* лексемаси, *tüz* сўзининг ясамалари, маъно доираси, полисемантик сўз.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу значений считающейся исконно тюркской лексемы *tüz* и её производных, приводимых в письменных памятниках старого тюркского и старого узбекского языков. На основе анализа смыслового диапазона изучаемой лексемы показан её полисемантический характер. Приведённые фактические материалы из письменных памятников послужили обоснованию отдельных сем лексемы.

Опорные слова и выражения: письменные памятники, лексема *tüz*, лексико-семантические процессы, слово с множеством значений, исконно тюркское слово, круг значений.

Summary. This article is dedicated to the “*tüz*” lexeme which is considered to be the Turkic main word and the analyses of meanings of its formations uttered in the ancient written monuments of the Old Turkic and the Old Uzbek languages. On the basis of analysing the meaning circle of studying lexeme, its polysemantic character has been brightened. The factual materials given from the written monuments have served to base the separate semes of lexeme.

Keywords and expressions: written sources, Turkic language, the lexeme of “*tüz*”, formations of the word *tüz*, the circle of meaning, polysemantic word.

Тил лексикаси тарихини ўрганиш, бир томондан, ҳар бир сўзнинг тадрижий тараққиёт йўллари очиб берса, иккинчидан, у тилнинг айрим даврлардаги сўз бойлиги ва муайян фонетик, морфологик, синтактик хусусиятларини ёритишга ёрдам беради. Бинобарин, лексика тарихини ўрганиш, умуман, тил тарихини тадқиқ этиш учун ҳам муҳимдир. Шу нуқтаи назардан, туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг тарихий лексикасининг кўлёзма манбаларда акс этган бой фактик материаллар ёрдамида ҳар томонлама чуқур ва илмий жиҳатдан тадқиқ этиш ҳозирги кунда амалга оширилиши зарур бўлган вазифалардан бири ҳисобланади. Зеро, тил тарихини ўрганишда энг ишончли манба бизгача етиб келган ёзма ёдгорликлардир.

Тилдаги ҳар бир сўз бошқа сўзлардан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди, балки улар билан турли маъновий алоқаларга киради. Сўзлараро маъновий муносабатлар уларнинг

лексик-семантик вариантлари негизида қарор топади.

XVI аср ёзма ёдгорлиги “Таржима-и тафсир-и Чархий”¹ тилида *tüz* лексемасининг

¹ Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райхон Беруний номидаги Шарқ қўлёмалари маркази фондида 7180 рақам остида ягона нусхада сақланаётган “Таржима-и тафсир-и Чархий” асари 993/1585 йилда тилшунос Ҳамадоний Ҳожи томонидан Нисо ҳокими Санжар Муҳаммад Султон талабига кўра форс-тожик тилидан туркийга ўғирилган. Туркий адабий тилнинг XVI асрдаги киёфасини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланган мазкур ёзма ёдгорлик илмий тадқиқотга жалб қилинган: Яъқуб Чархий тафсирининг туркий таржимаси (Таржимаи тафсири Чархий) // Нашрга тайёрловчилар, кириш, изоҳ ва мавзу кўрсаткичлари муаллифлари: И. Усмонов, Г. Саидова. –Тошкент, 2010; Мовароуннаҳр туркий тафсирлари тарихидан [Таржимаи тафсири Чархий]. Сўзбоши, табдил, изоҳ ва мавзу кўрсаткичлари муаллифлари: И.Усмонов, Г.Саидова. –Тошкент, 2012.

маъно доирасини таҳлил этиш, унинг қуйидаги семаларда қўлланганини тасдиқлайди:

А) тўғри, текис, эгри бўлмаган: *yer tüz bolup, hamvār bolsa va anda heç biyiklik-u ašaqliq qalmasa*¹ [ер текис бўлиб, унда ҳеч бир тепалигу чуқурлик қолмаса]. Келтирилган мисолдан маълум бўлганидек, асар тилида сўзнинг ушбу семаси форс-тожикча *hamvār* هموار сўзи билан синоним муносабатига киришган. “Тафсири Чархий”нинг XVII–XVIII асрларга оид Мулло Кичик лақабли Мир Муҳаммад Фозил Тошкандий томонидан амалга оширилган таржимаси версиясида² лексема шу маънода қўлланишда давом этган. Мазкур таржимада унинг зид маъноси сифатида *egri* эگری сўзининг қўлланиши биз кўрсатаётган маънони аниқроқ ифодалашга хизмат қилган: *ba‘zi tüz tumšūq bilan terip yerlar, ba‘zilar egri tumšūq birlā terip yerlar*³ [айримлари тўғри тумшук билан териб ейдилар, айримлари эгри (тўмток) тумшук билан териб ейдилар]. Қуръоннинг туркийдаги дастлабки таржималарида ҳам лексик бирлик ушбу семада кенг қўлланган. “Ўрта Осиё тафсири”⁴ дан келтирилган қуйи-

даги мисолда юқоридаги маънони кўриш мумкин: *tüz oturdi köki üzā*⁵ [поясида тик турди]. Қайд этилган семанинг ифодаланишига “Қуръоннинг Хоразм туркийси таржимаси” ёзма ёдгорлигидан⁶ бир мисол келтирамиз: *taqī olčūn tüz tarāzū birlā*⁷ [тўғри тарози билан ўлчанг].

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғати-т-турк”да маъноси текширилаётган сўзнинг *tüz yer* [текис ер] мисолида “текис, тўғри нарса” маъносини кўрсатиб берган⁸. XI асрда туркийда яратилган “Қутадғу билиг” дидактик асаридаги қуйидаги шеърий парчаларда ҳам сўзнинг ушбу семаси англашилади:

*Qayu nān tüz ersā qamuğī uz ol,
Qamuğ uz körü barsa qilqī tüz ol.*

Мазмуни: Қайси нарса тўғри бўлса, ўша нарса соз бўлади, барса соз нарсалар мохияти тўғри бўлади.

*Qayu tüz emitsā turumaz tüşār,
Qayu nān köni bolsa tüşmāz sārār.*

Мазмуни: Қайси бир тўғри нарса оғадиган бўлса, рост турмайди, йиқилади, ҳар бир тўғри нарса йиқилмайди, рост туради.

Панднома тилида *tüz* лексемаси *köñül, qiliq, til, qilīnč* субстантивлари билан синтагматик муносабатга кириб, қўшма сифатларни юзага чиқарган:

¹ Ҳамадоний Ҳожи. Таржима-и тафсир-и Чархий. Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райхон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фонди. Инв. 7180. 163^a-варақ.

² “Тафсир-и Чархий”нинг Мулло Кичик лақабли Мир Муҳаммад Фозил Тошкандий томонидан амалга оширилган туркий таржимасининг 187 варақли қўлёзмаси Марказий Осиёни тадқиқ қилиш француз институти (IFEAC) кутубхонасида №137-қўрсаткичи остида сақланган. Қўлёзманинг яна бир нусхаси Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райхон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази илмий ходими Р.Худойбергеновнинг шахсий кутубхонасида сақланади (Бундан кейин: Шахсий қўлёзма).

³ Шахсий қўлёзма. 34^a-варақ.

⁴ Энг қадимий туркий тафсирлардан бири XII–XIII асрларга оид деб тахмин қилинадиган “Ўрта Осиё тафсири” (“Аноним тафсир”) қўлёзмаси 1914 йил Қарши шаҳрида топилган ва 1920 йилда Санкт-Петербургга олиб кетилган. Ҳозирда мазкур қўлёзма Россия Фанлар академияси Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институти фондида 197 рақам билан қайд этилган. Қўлёзма 147 варақдан иборат.

⁵ Orta Asya Kur’an tefsiri (metin-ıtipkibasım) / hazırlayan Halil İbrahim Usta. – Ankara, 2011. 44^a-варақ.

⁶ “Қуръоннинг Хоразм туркийси таржимаси” Туркиянинг “Сулаймония кутубхонаси”да № 2 рақам остида сақланади. Қўлёзма 764/1363 йилда кўчирилган, жами 587 варақдан иборат. Ушбу мақолада қўлёзманинг факсимил нашридан фойдаланилди.

⁷ Gül den Sağol. An inter-linear translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish: introduction, text, glossary and facsimile. Part III, Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoglu Ali Paşa No 2, section two: 301a–587b. Sources of Oriental Languages and Literatures 46, Turkish Sources XXXIX. Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1999. 358^b-варақ.

⁸ Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғати-т-турк)/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. – Т., 1960–1963. 1–314, 3–135.

*Ilig aydi Aytoldi qodgil bu söz,
Bu söz sözlämägil ayä köñli tüz.*

Мазмуни: Элиг Ойгүлдига айтди: сен бу сўзларни кўй, бундай гапларни гапирма, эй кўнгли пок.

Б) текислик, яланглик, дашт: *beş ay mudda-tinça Buxoro tüzindä hayrân yürür erdüm* (ТТЧ: 90⁶) [беш ой давомиди Бухоро текислигида паришон бўлиб юрар эдим]. Келтирилаётган семанинг ифодаланишига яна бир мисол келтирамиз: *yollar zahir qildi toğlarda-vu tüzlärdä* (ТТЧ: 72⁶) [тоғларда ва текисликларда йўллар пайдо қилди]. “Тафсири Чархий”нинг Фозил Тошкандий таржимаси версиясидаги қуйидаги мисолда ҳам шу мазмун акс этган: *hamma närsälär tüzdä açuq turğaylar* [барча нарсалар текис ерда очик тургайлар]¹.

В) адл, тик: *ayaq üstündä öz farāğatı birlän tüz turup yürür* (ТТЧ: 21⁶) [оёқ устида оёйишталик билан тик туриб юради]. “Тафсири Чархий”нинг Фозил Тошкандий таржимаси версиясида кўрсатилаётган сема қўлланишда давом этишини кўрамиз: *qāmatinñi tüz yaratti*². “Ўрта Осиё тафсири”да: *yüzi utru aña bir kişi-teğ tüz boyluq* (12^a 72) [адл қоматли киши кўринишида унга қарши келди]. Асар тилида сўзнинг ушбу маъноси *toğrı* توغرى лексемаси орқали ҳам очиб берилган: *alif-teğ ayaq üstindä seña toğrı qad berdi* (ТТЧ: 140^a); *yaratduq insänni toğrı boyluq* (ТТЧ: 165^a).

Г) чин, рост, ҳаққоний (кўчма маънода): *tüz yol tapmağ* (ТТЧ: 21⁶). Ушбу зикр қилинган маъно асар тилида *toğrı* сўзи билан бир қаторда эски туркий тилнинг илк манбаларида кенг истеъмолда бўлган *köni* كوني лексемаси орқали ҳам ифодаланган: *söziñ köni turur va yalğan sendä yoq turur* (ТТЧ: 95^a) [сўзинг тўғридир, ёлғон сенда йўқдир]. Ушбу семада туркий асосга эга *tüz – toğrı – köni* сўзлардан иборат синонимик қатордан *çin* چين, форсий *rāst* راست ва арабий *ḥaq* حق ўзлашмалари ҳам

ўрин олган: *bu ḥukm rāst-u çin turur* (ТТЧ: 38^a); *tapip bolğaylar ḥaq yolni* (ТТЧ: 80⁶).

Туркий ёзма манбалар тилида *köni* ва *tüz* маънодошлари жуфт сўз тарзида ҳам қўлланиб, “ҳақиқий, тўғри” маъносини ифода-лашга йўналтирилган: *yegrāk bolğay erdi anlarqa tüzrāk könrāk*³ [уларга (шундай қилсалар) яхшироқ ва тўғрироқ бўлар эди].

Лексеманинг “баробар, тенг” семасини ифодалашдаги иштироки “Қуръоннинг форсий-туркий таржимаси”⁴ ва “Қуръоннинг туркий таржимаси”⁵ қўлёзмаларидан келтириган қуйидаги мисолларда кузатилади: *tüz bolmas xabīs taqī ariğ* [нопок ва пок баробар бўлмайди]; *tüz bolmaz tiriglär ap yämä ölüglär*⁶ [ўлиқлар билан тириклар тенг бўлмайди].

“Қутадғу билиг”дан келтирилган қуйидаги шеърий парчада ҳам ушбу сема ифодаланган:

*Bağirsaq бүтүн çin kilinçi köni,
Tili köñli tüz bolsa bilsä munī.*

Мазмуни: Сара, заковатли, билимли, меҳрибон, ишончли, тўғри, тили ва дили бир, барча ишлардан огоҳ одам топишим керак.

“Таржима-и тафсир-и Чархий”да ўрганилаётган сўзнинг туркий ёзма манбалар тилида қўлланган ушбу маъноси кузатилмайди, унинг ўрнида *teñ* ҳамда *barābar* форсий ўзлашмаси қўлланган: *barābar qildi barčani halāk etmäkda, uluğın-u kičigin yer bilä teñ qildi* (ТТЧ: 167⁶).

Алишер Навоий “Муҳокаматул-луғатайн”-да *tüz* сўзидан бир неча маъно ирода қилиш

¹ Шахсий қўлёзма. 116^a-варақ.

² Мир Муҳаммад Фозил Тошкандий. “Тафсир-и Чархий”нинг туркий таржимаси. ИFEAC кутубхонаси. Инв. 137. 153^a-варақ.

³ Туркиянинг “Турк ва ислом манбалари музейи”да 73-рақам остида сақланаётган Қуръоннинг сатр орти туркий таржимаси. 451 варақдан иборат.

⁴ “Қуръоннинг туркий-форсий таржимаси”нинг (“Тошкент нусхаси”) 274 варақдан иборат қўлёзмаси Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида 2008-рақам остида сақланмоқда.

⁵ Ўша қўлёзма. 257⁶-варақ.

⁶ “Турк ва ислом манбалари музейи”да 73-рақам остида сақланаётган Қуръоннинг сатр орти туркий таржимаси.

мумкин дея, “ўқ, найза”, “тўғри, рост киши”, “текис дашт” маъноларини қайд этган¹.

Туркий ёзма ёдгорликлар тилида маъноси тадқиқ этилаётган лексема **tüp-tüz** жуфт шаклида кенг қўлланган. Буни “Таржима-и тафсир-и Чархий” тилида ҳам кўриш мумкин: *yuquşlar, qanışlar tüp-tüz bolsa* (ТТЧ: 180^a) [дўнгликлар, чукурлар теп-текис бўлса]. Асар матнида бу лексема билан *tep-teng* تېپ تېنگ жуфт сўзи маънодошлик қаторини юзага келтирган: *yaşlari tep-teng* (ТТЧ: 121^b). “Ўрта Осиё тафсири”дан келтирилган қуйидаги мисолда ҳам “теппа-тенг” маъноси ифодасини кўриш мумкин: *barča tüp-tüz bolduq tep aydilar* (ЎОТ: 17^a) [барчамиз теппа-тенг бўлдик деб айтдилар]. Ушбу мисолда эса юқорида кўрсатилган теп-текис маъносини англаш мумкин: *qozğay anı yazı tüp-tüz* (24^b) [уларни (тоғларни) теп-текис ҳолга келтирур].

Туркий ёзма манбалар тилида қўлланган **tüz-** феъли қуйидаги маъноларни касб этган:

А) яратмоқ, тартибга солиб яратмоқ: *tüzätü anı yaruğsüz-u teşüksüz* (ТТЧ: 128^a) [уни (осмонни) ёриқ ва тешиксиз яратди]. Асар матнидаги қуйидаги мисолда ҳам шу мазмунни кўриш мумкин: *tüzdi har maxlūqni netäg tilädi, ādamni özgä Şuratda va at-u tevāni özgä Şuratda* (ТТЧ: 155^b) [ҳар жонзотни қандай тиласа, шундай яратди: одамни ўзгача суратда, от ва туяни ўзга суратда халқ қилди];

Б) тўғриламоқ, дуруст ҳолига келтирмоқ: “Ўрта Осиё тафсирида”: *Ul ulus taşında bir tam erdi, yiqilgu-teg egri bolmiş erdi. Ul tamni tüzätü* (ОАТ: 11^a). [У юртнинг ташқарисиди бир девор бўлиб, йиқилгудек ҳолатга келган эди. У деворни тиклаб қўйди].

tüz qıl- қўшма феъли: *yana tüz qıldı seni bir er* (ОАТ: 3^b) [бекаму кўст инсон қилиб ростлади]; *käski tüz qılinsa anlarning birlä yer* (ТФТ: 160^a) [кошки улар ер билан битта, теп-текис қилинсалар эди].

tüz bol-

Бир буки, туз бўлса кишининг сўзи, Йўқ сўзиким, ҳам сўзию ҳам ўзи. (Хайрат ал-аброр)

“Девониу луғати-т-турк”да *تۈزدۈ tüzärdi* [текис бўлди] (ДЛТ: 81), *تۈزدۈ tüzüldi* [тўғриланди, текисланди] (ДЛТ: 145), *تۈزلۈدۈ tüzlündi* [тўғриланди, тўғри бўлди] *ایش تۈزلۈدۈ ish tüzlündi* [иш тузалди, тўғриланди] (ДЛТ: 283) маънолари кўрсатилган.

“Ўзбек тилининг изохли луғати”да “туз-моқ” феълининг қайд этилган маънолари орқали унинг ҳозирги ўзбек адабий тилида семантик кенгайишга учраганини ҳамда янги маънолар касб қилишини кузатамиз.

“Таржима-и тафсир-и Чархий” лексикасида маъноси тадқиқ этилаётган сўзнинг бир ўринда “тўғри” семасида **tüzän** шакли қўллангани аҳамиятга молик: *min yil turur yuquşi va min yil tūzañ yolı va min yil inişi* (ТТЧ: 166^a) [юқори кўтарилиши минг йил, тўғри йўли минг йил ва яна минг йил қўйи тушиши]. Бошқа ўринда эса, айна мазмун ифодалаган гапда унинг синоними *میدان maydān* ўзлашмаси қўлланган: *Min yilliq yuquşluğı va min yil maydāni va min inişligi* (ТТЧ: 102^a). “Девониу луғати-т-турк”да сўзнинг **tüzün** шакли келтирилиб, “юмшоқ феъллик”, “мулойим одам” маъно англатиши қайд этилган:

تۈزۈن بىرلا ارش، اولتون بىرلا ترشما

Tüzün birlä uruş, utun birlä tarişma.

Мазмуни: Юмшоқ одам билан олиш, у сендан енгилиши мумкин, қаттиқ юзли одам билан олишма, у сени енгади (ДЛТ: 392).

“Қуръоннинг Қорахонийлар даври туркийси таржимаси”да² “ал-Асмо ал-хусна” (Аллоҳ таолонинг гўзал исмлари) таркибига кирувчи “ал-Ҳалим” (<араб. الحليم) исмини туркийда маъносини ифодалаш **tüzun** сўзига юклатилган.

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн // Мукамал асарлар тўплами. – Т.: “Фан”, 2000. Т. 16.

² Англиянинг Жон Райленд (Манчестер) кутубхонасида Arabic №25-38-кўрсаткичи остида сақланаётган Қуръоннинг форсий-туркий таржимаси 14 жилда 1145 варақдан иборат; Aysu Ata. Türkçe ilk Kur’ân tercümesi (Rylands nüshası) Karahanlı Türkçesi: giriş-metin-notlar-dizin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.

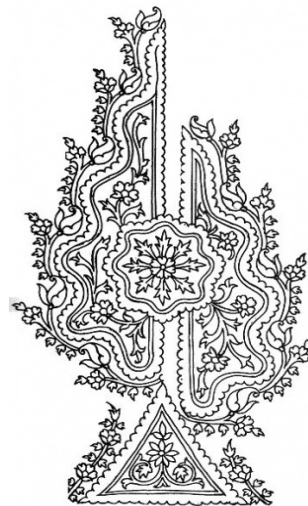
Ўрганилаётган сўзга *-lük* аффиксини қўшишдан ҳосил қилинган **tüzlük** تۈزلۈك ясамаси “адолат”, “ҳақиқат” семаси билан Қуръоннинг илк туркий таржималарида араб асосли *'adl* (<араб. عدل) “адолат” сўзининг туркий муқобили сифатида кенг қўлланган: *indürdük anlar birlä kitābnī taqī tarāzūnī tüzätsün buzunlarqa tüzlük birlä* (ТТЧ: 75^a) [улар билан бирга китоб ва одамлар адолатни барпо қилишлари учун мезон туширдик], *taqī bitisün arañızda bitigän tüzlük birlä* (ТФТ: 89^a) [орангизда ёзиб қўядиган шахс адолат билан ёзиб қўйсин]; *taqī ul vaqte-kim ħukm qilsañiz xalq arasinda tüzlük birlä* (КТ: 85^a) [халқ орасида адолат билан ҳукм юритсангиз]. Алишер Навоий асарлари тилида бу лексема “тўғрилиқ”, “ҳалоллик” маъносини ифодалаган¹.

“Адолатли”, “одил киши” семаси **tüzlük iyäsi** сўз бирикмаси орқали ифодаланган: *taqī tanuq qilñ tüzlük iyälärini sizlärdin* (ОАТ: 94^a) [орангиздаги одил кишиларни гувоҳ қилинг]; *ħukm qilur anñ birlä ikki tüzlük iyäsi sizdin* (ТФТ: 256^a) [сизлардан икки одил киши у билан ҳукм қилсин].

Туркий тиллар луғатларида сўзнинг “текислик, яланглик, “тўғри”, “ясси, текис”, “ҳақиқат”, “ишончли”, “тенг, баробар”, “адолатли”, “тикка” каби маънолари қайд этилган². Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб”да *tüz boldi* “тикка бўлди”, *egri tüzäldi* (*tüz boldi*) “эгри нарса тўғри бўлди”, “тўғри

йўл топди”, *tüzlik qildi ħukmda* “ҳукм чиқаришда адолат қилди” маъноларини кўрсатган³. “Қисаси Рабғузӣй” тилида сўзнинг “текислик”, “тўғри”, “бир хил, айнан” маънолари кузатилган⁴. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида туз сўзининг икки: 1) текис ер, кенг текислик; 2) бўз ер, қўриқ маънолари кўрсатиб ўтилган. XIX асрда яратилган Сулаймон Бухорийнинг “Луғат-и чағатойи ва туркий-и усмоний” луғатида маъноси ўрганилаётган сўз ва унинг *tüzäk, tüzlik, tüzmäk, tüzän, tüzük, tüzütmäk* ясамаларининг маънолари қайд этилган⁵.

Хулоса қилиб айтганда, қадимги туркий тил ва эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида кенг истеъмолда бўлган *tüz* лексемасининг маъно доирасини таҳлил қилиш, унинг полисемантик хусусиятга эга эканини кўрсатди. Сўз маъноларининг ривожланиш қонуниятларини диахрон аспектда текшириш тилдаги ўзгаришларни аниқлашга, унинг лексик бойлигини белгилашга хизмат қилади.

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдда. И. Э. Фозилов таҳрири остида. – Т.: “Фан”, 1983–1985. 253-б.

² Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951. – С. 456; Боровков А. Лексика среднеазиатского тюркского XII–XIII вв. – М.: Восточная литература, 1963. – С. 317; Древнетюркский словарь. Академия Наук СССР Институт языкознания. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 602; Clauson S. An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford at the clarendon press, 1972. – P. 571; Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д» – М.: Наука, 1980. – С. 309; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Т.: “Университет”, 2000. 355-б.

³ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. (Феъллар). Матн тузувчи ва кўчирувчи З. Исломов. – Т.: “Тошкент ислом университети” матбаа-нашриёт бирлашмаси, 2002. 40; 363; 659; 691; 855-б.

⁴ Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузӣй” лексикаси. – Т.: “Akademiya”, 2008. 128-б.

⁵ Сулаймон Бухорий. Луғат-и чағатойи ва туркий-и усмоний. – Истанбул: Меҳрон, 1298. 117–118-б.